

הרבנים חובבי-ציון

תרומתם של הרבנים והרבנות לתנועה הציונית ולהקמת המדינה היהודית בימינו, טרם זכתה להערכה ראויה לשמה. הובלטה עמדתם של רבני המחאה (פרוטסטט-רבניר), של רבנים וגדולי תורה שהתנגדו לציונות, של הרבנים מייסדי אגודת-ישראל ושל אדמו"רים שלחמו בציונות ולא הכירו במדינת ישראל — אולם לא הוקדשה תשומת-לב נאותה לרבנים שהיו ממחוללי התנועה הציונית.

פעם, בעת ויכוח בכנסת, אמרה לי חברת-כנסת אחת: רוב היהדות הדתית היתה נגד הציונות. עניתי לה: רוב התנועה של הפועל היהודי גם היא היתה נגד הציונות. יש לזכור כי הציונות לא נבנתה על-ידי הרוב אלא על-ידי מיעוט מרדני ומתקומם של העם היהודי.

במסגרת זו אשתדל להקדים הקדמה תמציתית לנושא, אם כי לא אמצה אותו. הרבנים וחלקם במפעל הציוני נחלקים לארבע קבוצות. קבוצה ראשונה כוללת רבנים מראשוני הוגי הרעיון הציוני, שכבר בתחילת הדרך הציבו את המטרה הסופית, בעוד שבתנועה הציונית הפוליטית, שקמה מאוחר יותר, היתה שאלת המטרה נושא לויכוח ולמחלוקת. עבור הרבנים היתה המטרה ברורה עוד בטרם נכונה התנועה הציונית, ואף בטרם נעורה תנועת חיבת-ציון. התחילו במפעל הרבנים צבי קלישר, יהודה אלקלעי, אליהו גוטמכר, וקצת מאוחר יותר גם הרב עקיבא יוסף שלזינגר. הייתי מגדיר אותם כ'הולכים בראש', שכן חלקם חי ופעל לפני התארגנותה של תנועת חיבת-ציון או במקביל לה.

עם הקבוצה השנייה נמנים הרבנים מראשי תנועת חיבת-ציון: שמואל מוהילבר, מרדכי אלישברג, יונתן אלשברג וחבריהם, ואתם המטיפים הציוניים שלא אנקוב בשמותיהם.

קבוצה שלישית היא קבוצת הרבנים אישי הציונות המדינית, מייסדי 'המזרחי' מבחינה ארגונית ורעיונית. עמם נמנו הרב יעקב ריינס וכן הרב אברהם יצחק הכהן קוק שאף אותו ניתן למנות בין המייסדים מבחינה רעיונית.

קבוצה רביעית היא קבוצת הרבנים המגשימים, גדולי 'המזרחי' והפועל המזרחי, שלחמו את מלחמתה של התנועה הדתית הלאומית בכל אתר ואתר. בפולניה: הרבנים קובלסקי, רמיגלסקי, ברוד וזלוטניק, וכן הרב עמיאל, שאחר-כך יצא מפולניה. הרב נחמיה צבי נובל, הרב יעקב הופמן וחבריהם בגרמניה. בגליציה: הרב משולם ראט. בארץ-ישראל: הרב בן-ציון חיים עוזיאל, הרב משה אוסטרובסקי, והר"ש אסף. על אלה הייתי מוסיף את הרב צבי יהודה קוק, יבדל לחיים ארוכים. בראשם עמדו הרב מאיר ברלין והרב יהודה לייב מיימון, שעזבו את כס כהונתם הרבנית כדי למלא את תפקיד הנהגת 'המזרחי' הלכה למעשה.

הצד השווה שבכל ארבע הקבוצות הוא היותם בכל תקופה ותקופה מיעוט בין חבריהם הרבנים, בין גדולי התורה שבדורם. הם עמדו במאבק בכמה חזיתות: מחד הם פעלו לעורר את העם, את מנהיגיו ואת עולם התורה למהפכה רעיונית וביקשו להוכיח כי יש לעשות צעד נועז כדי לקרב את גאולת ישראל. מאידך גיסא היה עליהם ללחום מלחמתה של תורה כלפי מנהיגי ישראל בכל החוגים ולשכנעם כי התחיה הציונית עולה בקנה אחד עם מאוויי התורה ואמונת ישראל. בשתי החזיתות לחמו הם מעטים נגד רבים, ולא פעם היתה מנת חלקם אכזבה, מרירות ואף רדיפות. בעיקר סבלו מהמאבק להפסיק את השפעתם על המוני ישראל, להשתיק את פעולותיהם ולטשטש את חלקם במפעל.

אין בדעתי להרחיב כאן את הדיבור על תולדותיהם של הרבנים חובבי-ציון ועל מפעלם. קצר המצע מהשתרע. אזכיר רק כמה חיבורים ידועים, לצורך עיון נוסף. במיוחד אני ממליץ על ספרו של הרב יצחק ניסנבוים 'התחיה הלאומית', המוסר תאור של הוגי הרעיון הציוני בין הרבנים; הכתבים הציוניים, שפורסמו על-ידי מוסד הרב קוק אודות הרב קוק; כתבי הרב קלישר וכתבי הרב אלקלעי; האנציקלופדיה הציונית הדתית. גם היא בהוצאת מוסד הרב קוק (טרם הושלמה); ספרו של הרב מרדכי הכהן, על הראשונים בהוצאת משרד הדתות; 'מפי ראשונים ואחרונים' מאת ישעיהו ברנשטיין, בהוצאת המרכז העולמי של המזרחי והפועל המזרחי, וספרו של ש. דניאל, אנשי תורה ומלכות, בהוצאת מורשת; ולאחרונה הספר הגדול 'התקופה הגדולה' מאת הרב מגדל כשר; וכן ספרו המעניין של הרב ישכר שלמה טייכטהאל 'אם הבנים שמחה'. בספרים אלה ניתן למצוא את תולדותיהם של הרבנים וגם את משנתם.

אתעכב עתה בעיקר על משנתם, ביתר דיוק, על כמה מהעקרונות שעליהם נאבקו. אמנה חמישה עקרונות ואשתדל להבהירם בקצרה, תוך הסתייעות במובאות אחדות. חמשת העקרונות הם:

הרבנים חובבי ציון

- א. הגאולה תתחיל בדרך הטבע, ומכאן שהאדם יכול לקרבה.
- ב. הגאולה תיעשה על-ידי כלל ישראל, וממילא על-ידי דתיים וחילוניים כאחד.
- ג. תהליכי הגאולה יהיו מלווים בשינויים במבנה החברתי-הכלכלי של העם.
- ד. המטרה הסופית היא הקמת מדינה יהודית.
- ה. ארץ-ישראל תיכון כארץ השם — אט אט ובשלבים, תוך תהליכים ממושכים ומאבקים רוחניים גדולים.
- כשמעיינים בחמשת העקרונות הללו אחד לאחד עולה כי החידוש הגדול ביותר היה שרבנים אלה הכריזו, כתבו וביססו את הרעיון שהגאולה תבוא בדרך הטבע. ועל כן, אם בדרך הטבע, הרי ניתן לעשות למען קירוב הגאולה. לו צריכה היתה הגאולה לבוא רק בדרך נס — מה יכול היה האדם לעשות? אבל אם לפחות תחילתה של הגאולה היא בדרך הטבע, הרי יש לאדם הרבה לעשות. אפשר, אם כן, לקרב את הגאולה, ויסודה הוא העליה לארץ-ישראל והשיבה לציון.
- אצטט מובאות אחדות. כתב הרב קלישר: 'ראשית הגאולה תהיה על-ידי סיבה טבעית מבני אדם'. ובמקום אחר: 'איך תהיה הגאולה? — והיה כאשר יהיו רבים מנדחי ישראל בארץ הקדושה ובירושלים, כך תתחיל הגאולה'. וכן: 'אז ישוב ונחם המרחם עליהם וסבב לנו אז גאולה שלימה ושמחת עולם'.
- באופן ציורי יותר כתב זאת הרב אלקלעי. הוא שולל את הדעה שהגאולה תבוא בדרך ניסית בלעדית, וכך הוא כתב בחיבורו 'ספר החיים': 'לפני בוא המשיח מוכרח לבוא אליהו הנביא לברר את הגאולה, "הנה אנוכי שולח לכם את אליהו הנביא לפני בוא יום ה' הגדול והנורא" (מלאכי, ג, כג). אז איך יבוא אליהו? אם יבוא איש כפי שהוא בשמים, לא נוכל לראותו ולא יוכל להיות, כי כידוע עליו ללוש לבוש בעולם הזה, וכש-יאמר: "אני אליהו הנביא" מיד נפרוץ בצחוק ונלגלג עליו בבית המרוח ובשווקים וברחובות ונגיד: הנה בא זקן ואומר שהוא אליהו הנביא. ואנשים שילעגו לדברים שלי ויאמר: דברי הבאי, כי המשיח יבוא מן השמים עם ענני שמים, עבירה היא בידם. ועל עבירה זו חוזרים עליה מעורכי המלחמה על השם ועמלק'. ובאחד הקונטרסים הקצרים שהוא פרסם כתב הרב אלקלעי: 'ולכן, המשווים בדעתם אינם מצפים לישועה על-ידי איש אחד העושה נפלאות גדולות לבדו, המכדיח את קונו לשנות סדרי בראשית. הרוצים לקרב את הגאולה על-ידי דרך הטבע הם נסעדים על השכל הישר'.
- הרב קלישר כתב גם הוא: 'הגאולה תהיה בדרך הטבע, קמעא קמעא'.

גאולת ישראל ומשיח צדקנו אשר אנו צופים לו כל יום, בל יחשוב החושב כי פתאום יירד השם יתברך משמים לארץ לאמר לעמו: צאו, או ישלח מיישהו פתאום מן השמים לתקוע בשופר גדול לנדחי ישראל ויעשה חומת אש סביב כאשר הבטיח על-ידי עבדיו הנביאים. לא כן, קורא משכיל. ודאי, הוא אומר, כל דברי הנביאים יתקיימו באחרית הימים לשלמות הגאולה, אבל מדברים על ימינו. זה יהיה בדרך הטבע. כי לא במנוסה נלך ולא בחפזון, רק מעט מעט תבוא גאולת ישראל, לאט לאט תצמח קרן ישועה' (דרישת ציון, מאמר א).

וכך כותב הרב אליהו גוטמאכר במכתבו לאדמו"ר מצ'חנוב (במכתב הנוסח לעיתים אינטימי יותר מאשר בספר): 'בעוונותינו הרבים טועים רבים בחושבם כי הם יושבים בחברת השעשועים ופתאום ייפתחו שערי הרחמים, ייעשו מופתים וכו'.' והוא ממשיך: 'איך היתה הגאולה אחרי גלות בבל? היתה בדרך זו שבאה ולקחה את כולם בציצית ראשם והביאה אותם? — גם אז היה בדרך הטבע. והגאולה היום תהיה כמו אז. מה היה מקץ שבעים השנה של בבל? ובכל זאת, ואף-על-פי שיעודי נביאים שיחזרו-ישובו, בכל זאת עד כמה התאמץ דניאל, ועד כמה התקרב נחמיה לדרך הטבעית. גם היום — בדרך הטבע זה יבוא.'

אצטט מדברי הרב עקיבא יוסף שלזינגר, שהיה הוגה מעמיק. בקונטרסו מחזירי עטרה הוא כותב: 'הגאולה תהיה כמו שהיה בימי בית שני', והוא מסתמך על הירושלמי (מעשר שני פרק ה' משנה ב') שהגאולה תהיה כמו בימי הבית השני שהיתה בדרך הטבע. גם כאן, אומר הוא, בדרך הטבע תהיה. אם בדרך הטבע אזי יכול האדם לעשות הרבה, והדבר תלוי אף בו. כיצד תבוא הגאולה ב'דרך הטבע'? ראשית, על-ידי מאמצי האומה כולה. היא תבוא בהדרגה, אט אט, כמו כל דבר הבא בדרך הטבע. ובעניין זה כותב הרב אלקלעי כך: 'התחלת הגאולה תהיה מן האומה בעצמה, "ונקבצו בני יהודה ובני ישראל יחדיו". הגאולה תתחיל בשיבת ציון של יהודים מארצות הגולה, כדברי חז"ל (סנהדרין צו, ב), "כלו כל הקיצין ואין הדבר תלוי אלא בתשובה ובמעשים טובים"'. והוא מפרש את המילה 'תשובה' באופן מאוד נועז: 'תשובה פרושה שישבו כל ישראל לארץ נחלת אבו-תינו'. תשובה — פשוט ישובו. (מנחת יהודה) ולעניין התחלת הגאולה אומר הרב קלישר: 'בהתחלת הגאולה, לא תלויה התשובה רק בשיבה אל הארץ. ראשוני ההוגים הללו הרבו לטעון כי התפיסה שהגאולה תלויה בשיבה אל השם אינה נכונה. זמנה של התשובה השלימה יבוא לאחר שישבו אל הארץ.'

כיצד תתגשם הגאולה? היא תיעשה גם בעזרת אומות העולם, אם כי צריך

הרבנים חובבי ציון

לעורר אותן לכך שיסייעו לקבץ מעט מפזורי ישראל לאדמת הקודש. הרבנים תמכו יתדותיהם בדברי הירושלמי (ברכות, פ"א): 'רבי יחיאל ורבי שמעון ורבי היו מהלכים וראו איילת-השחר שבקע אורה. אמר רבי יחיאל לרבי שמעון: "כך גאולתם של ישראל, בתחילה קמעא קמעא, כל מה שהיא הולכת — היא רבה והולכת"'. אלקלעי מצטט זאת ב'מנחת יהודה' ומדגיש במיוחד את עזרת העמים ואף קורא בשמם: 'ועלו מושיעים — אלו המלכויות' (קול קורא). הוא מסתמך על תרגום יונתן לפסוק בהושע: 'ויתרדו בנים מים — ויתכנשון גלוואתא ממערבא'. מה זה מערבא? — זו מלכות בריטניה ומלכות צרפת, הנקראים מלכי מערב. ולהם תהי המצווה הזאת, כמו לכודש "לתת גדולה ליוצר בראשית לכוונן את בית חיינו, ולהשיב שכינתו לתוכה"'. בחוברות "גורל לשם" ו"פתח כחודו של מחט" הוא כותב "ויתכנשון גלוואתא ממערבא", זאת אומרת, מארץ בריטניה שהיא בקצה מערב'. כלומר, הגאולה תבוא על-ידי שיבת פזורי ישראל לציון.

היא תבוא אט אט עם שיבתם, ותיעזר גם על-ידי סיוע העמים. העיקרון השני הוא, כאמור, שהגאולה תבוא על-ידי כל האומה, על-ידי כלל ישראל, דתיים וחילוניים. וכך כותב הרב אלקלעי בהקדמה ל'מנחת יהודה': 'שאלת הגאולה היא שיתקבצו ישראל להיות באגודה אחת ובעצה אחת, לשים עליהם ראש ולעלות מן הארץ'. ושוב, כותב הוא בחוברת 'מבשר טוב': 'בקיבוץ גלויות הראשון צריך שיהיו ישראל אגודה אחת. בין רשעים בין כשרים, ויכפרו אלו על אלו. באותה חוברת הוא גם מדגיש כי כל ישראל יש להם חלק בעולם הבא של ימות המשיח.

הנצי"ב, שהוא מאוד זהיר בעניין שיבת-ציון, כותב: 'כמו שהיה בימי עזרא הסופר שקיבץ מכל סוגי בני אדם וגם מאותם אנשים נושאי נשים נוכריות, ככה עלינו להתעורר לעשות מה שבידינו מעט או הרבה ובכל סוגי בני ישראל'. גם הנצי"ב מדגיש — 'מכל סוגי בני ישראל'.

הרב מרדכי אלישברג מטעים בחיבורו 'שביל הזהב' כי יישוב ארץ-ישראל זו מצווה כוללת המשתפת את כל בני ישראל. ואילו הרב שמואל מוהילבר כותב במכתבו לקונגרס הציוני הראשון: 'אש גדולה היא היום, וכולנו עומדים בסכנה (הוא ראה את מצב עם ישראל בגולה), שונאינו רבו, ועתה כאשר נמצאנו אחים בעת צרה כזאת, האם יהיו לב אחד מאתנו לדחותם? וברית אחים לא תופר'.

נוכח ריבוי המפלגות בתנועה הציונית בעת ועידת מינסק, כתב הרב ריינס: 'אחרים רואים במפלגות הציוניות פירוד לבבות, ואני רואה בזה התאחדות הכוחות. ישנם פלגים שונים, אבל אם יכולים לשתף פעולה, זו אצבע אלוקים'. הרב קוק כותב ב'אגרות הראי"ה': 'אי אפשר לנו לזוז

ממקומנו בלא אותו הכוח העליון של עליות האומה. אין אנו רשאים להבדיל בין טובים לרעים. ועל דעת המקום ועל דעת הקהל הננו מוכרחים להתפלל עם כולם; לא להתחשב בדעות כולם, לא להזמין למחיצתנו בתור מנהיגים, אבל להתפלל — כלומר, לדרוש בנפש חפיצה את שלום העם כולו ויטעו במובן היותר רחב. יש מאבקים קשים בין פלג ופלג, אבל לענין הכלל יש לעבוד ביחד. כולנו נמצאים בסירה אחת.

נקודה שלישית, אותה אני רואה כנקודה חשובה, היא שרבנים אלה מרא-שוני הוגי הרעיון הציוני הבינו שהתחלת גאולת הארץ ובניינה קשורים בהכרח גם בשינוי חברה וכלכלה, ובעיקר ביצירת מקורות פרנסה חדשים. הם טענו כי הארץ לא תיבנה עלידי נדבות וצדקות (רמזו לשיטת 'החלוקה' שנהגה אז). בענין זה כתב אלקלעי ב'קול קורא' לשיבת ציון משנת תרכ"ח: 'אם יישוב הארץ יחיה מן הצדקות, הוא דבר שאין בו ממש'. ובי'נחמת ציון' הוא אומר: 'תחילת גלותנו היתה בחומר ובלבנים, ותחילת גאולתנו גם כן תהיה בחומר ובלבנים ובכל עבודה בשדה, פרנסה לכל העולים ראשונה לבנות בתים ולטעת כרמים'.

הרב קלישר הגה הרבה תכניות מעשיות המתבססות על עבודת אדמה ומטעים והדגיש: 'כי תבואו אל הארץ ונטעתם, ומכאן נבע גם הויכוח החמור בענין היתר השמיטה. הרב מרדכי אלישברג טען שאי אפשר לבנות מדינה אשר בשנת שמיטה לא תתבצע בה עבודת אדמה, ומכאן שיש להיזקק להיתר. הוא לחם בעד ההיתר, כשעיקר התקפתו מכוון כנגד אלה שביקשו לבסס את הקיום על צדקה, מבלי לעבוד. לא אכנס לפרטי ענין זה; רק אדגיש כי ככלל ראו הם צורך להשתית את בניין המדינה והארץ על עבודת אדמה וחייבו מעבר ממסחר לעבודה יצרנית, שכן גם את המסחר לא ראו הם בעין כה יפה. הרב ישעיהו שפירא במאמרו ב"התור" ועשית הישר והטוב ביסס את הויקה ההדדית שבין שיבת ציון ושיבה לעבודת אדמה כדרך לחיי תורה.

העיקרון הרביעי, כפי שהדגשתי, כבר בהתחלה הם ראו כמטרה סופית הקמת מדינה יהודית. הם לא השתמשו במונחים 'בית' או 'מקלט', אלא פשוט — 'מדינה'. מגמה זו היתה ברורה כבר בימי הרבנים קלישר ואלקלעי, דרך הרב שמואל מוהילבר והרב ריינס, ועד להצהרתו של הרב ברוד, בשנת תרצ"א—1931, במסגרת דיוני הועד הפועל הציוני שהתקיימו בברלין, בעת שהתנהל ויכוח חמור מאוד על המטרה הסופית, מסר הרב ברוד בשם 'המזרחי' הודעה קצרה בענין המטרה הסופית. הכוונה היתה להיפטר משיעבוד מלכויות, להקים שלטון יהודי ולא שלטון של גויים. כסימן העיקרי של התחלת הגאולה ראו הם את השחרור משיעבוד מלכויות.

הרבנים חובבי ציון

העיקרון החמישי אומר שארץ-ישראל תיבנה קמעא קמעא ובשלים כארץ השם, על אדני שמירת תורה ומצוות. לא אצטט כאן את דברי הרב קוק בכמה מקומות, בהם הסביר שהדבר ייעשה בשלבים — תחילה תבוא התחיה הגופנית, ולאחר שעם ישראל יתבסס, תבוא ההתעוררות הרוחנית והתחיה הדתית. עקרון השלבים שהנחה אותו, מנע אותו מלהיות פסימי כשראה בזמנו את ההתרחקות הגדולה מאדני התורה והמצוות. הוא חשב כי זהו שלב מעבר לקראת התעוררות רוחנית ודתית. הרב אלקלעי כתב זמן רב לפני התגבשות הציונות המדינית: 'ישוב הארץ הוא בית-חולים גדול הקולט, הוא יעלה ארוכה ומרפא לחולי הרוח, עוועים ותעתועים, מחלת הכפירה, ימצאו את תיקונם בארץ-ישראל'. בספר על דעותיו והשקפותיו של הרב שמואל מוהילבר מביא ד"ר יוסף מוהילבר ציטטה מדבריו: 'אם ישאל השואל, אם עוזבי תורה ומקדשי אמונה המה ינחלו את הארץ — על זה אשיב, נחכה נא מעט עד שנזכה לעלות לציון ועינינו תחזינה בבניין הר קדשנו, וממשלת ישראל נזכה לראותה, אז ישפור עלינו השם רוח ממרום להפוך את לבבנו לעבדו באמת'.

דרכם של הרבנים חובבי ציון לא היתה סוגה בשושנים. היה זה מיעוט העושה מרידה במקובלות, בקפיאה על השמרים. דרכם היתה דרך של מרד, או כהגדרה מאוחרת של שמואל חיים לנדאו — 'נושאי המרד הקדוש'. למעשה, רוב הרבנים, רוב עולם התורה, לחמו נגדם. הם לא זלזלו בנימוקים של הלוחמים נגדם, כי היו ערים לחששות של המתנגדים. משלושה דברים חיששו המתנגדים. האחד היה הפחד מפני מלחמות ורדיפות מצד הגויים, והסיכון שבמפעל כה גדול. דבר זה בעצם בא לביטוי ב-'ג' שבועות — ג' השבועות שהשביע הקב"ה את ישראל, שלא למרוד מרידות ושלא לכבוש את ארץ-ישראל בחזקה מידי הגויים. ועיין בחוברת של ש.ה. וינגרטן, ג' השבועות.

נראה שעצם העובדה שהעלו מאמר של 'אגדתא' למדרגה כל כך גבוהה של הלכה, ותקעו בזה יתדם ולחמו, ואף לוחמים עד היום, בכוח של אותן ג' שבועות — נדמה לי שמאחורי זה ישנו פחד שהקמת מדינה ושיבת ציון כרוכות בהרבה סכנות. בנאומי של הרב ריינס ובדרשותיו מוצאים שענה להם: אינכם רואים את המצב היום, ואינכם רואים את המחר. אינכם רואים את הפוגרומים ואת הרדיפות. ובאה השואה וטפחה על פניהם. הפחד השני היה פחד מפני שנוי המצב הקיים. כל ערעור של מצב קיים, ערעור של חיי קהילות שהיו מבוססות אז, של השטעטל שקיימת היתה עדיין. הם התנגדו גם להגירה ההמונית לארצות-הברית. (שמעתי פעם מאחד מגדולי הרבנים שבדורנו, שאמר: 'שני המשגים החמורים ביותר של גדולי

ישראל מתנגדי הציונות היו שהתנגדו לשיבת-ציון והתנגדו להגירה לאר-צות־הברית'. יתכן שהיה בזה קוצר ראות).

הפחד השלישי היה הפחד המוצדק מפני השפעת החילוניים, מפני ההגמוניה שלהם. ולא הבינו, או לא הביאו בחשבון די הצורך, שכל חיזוק של היישוב הדתי בארץ־ישראל מפיג את הסכנה. נשער לעצמנו מה היו פני הדברים בארץ היום לולא, חס ושלום, היו אותם רבנים חובבי ציון ורבנים מגשימי רעיון 'המזרחי' עושים את הפעולות שלהם, מה היה היום בארץ. כותב הרב יהודה לייב דון יחיה במאמר 'הציונות מנקודת לאומית דתית', כי אם גם יתפרצו אל הציונות צעירים חפשיים אשר יטו מעט את הרעיון הציוני מדרכו הישרה, אל יתפארו הרבנים המתנגדים לציונות, כי הם היו כחכמים הרואים את הנולד. האשמה הזאת עליהם היא.

על דרך המאבק נגד הרבנים חובבי ציון ונגד רבני 'המזרחי' — לא ארבה בדברים. הרוצה יקרא את הספר של הרב יצחק ניסנבוים 'עלי חלדי'; יקרא את מאמרו מלא המרירות של הרב ברוד, ואת הספרים של הרב מיימון. אבל נדמה לי שהנשק החזק ביותר, החריף ביותר, במאבק נגד הרבנים חובבי ציון ורבני 'המזרחי' היה נשק ההשתקה. היו ביניהם גדולי תורה אשר בהצטרפם למחנה הזה הושתק קולם, ואין לך נשק חריף יותר נגד הוגי דעות מאשר השתקתם. הרב יחיאל וינברג ז"ל כותב בדברי הספד שפורסמו בספרו 'לפרקים' על הרב ריינס: הרב ריינס היה אחד מארבעה־חמישה גדולי התורה שבעולם; ויכול היה להיות מהקבוצה הראשונה במעלה. אבל זה שנתן ידו ל'המזרחי' הביא לידי כך שהשתיקו אותו. ואמנם רוב תורתו נשארה בכתב יד. היכרתי רבנים כאלה; היכרתי את הרב רמיגלסקי בפולניה, שהיה אחד מגדולי הרבנים שם, אם לא הגדול שבח־בורה. כל חיבוריו נשארו בכתובים, להוציא אולי ספר אחד שפורסם. גם הוא הושתק. הדבר שלמעשה מאפיין ביותר את גדולי התורה הללו הוא הליכתם לקראת סיכון כזה, ובלבד לתת יד לרעיון הגדול של התחלת הגאולה.

במאבק הזה של הרבנים חובבי ציון ורבני 'המזרחי' עם מתנגדיהם מעולם הרבנות, שמר 'המזרחי' על מידה רבה של דרך ארץ. לא יצאנו בחרב ובחנית, ולא כל שכן, לא באותם האמצעים שהמתנגדים השתמשו נגד רבנים ואדמו"רים. ידענו שיש נימוקים כבדי משקל, שיש חששות ופחדים; אמרנו כי יש בזה קוצר ראות, אבל לא כוונות רעות. ומשום כך היתה זו מלחמה לשם שמים. ידענו גם ידענו שהדרך של הרבנים חובבי ציון ומייסדי 'המזרחי' היתה הדרך הנכונה שהצדיקה את עצמה.